

Bij de verschijning van Ida Gerhardt, *Courage!*

door Mieke Koenen

De dichteres Ida Gerhardt had een grondige hekel aan telefoneren, maar was een verwoed brieven-schrijfster. Duizenden brieven heeft zij in haar lange leven geschreven, waarvan wij er in *Courage!* ruim 500 hebben opgenomen. We hebben die documenten uitgekozen die kunnen bijdragen tot een dieper inzicht in werk, leven en persoonlijkheid van Gerhardt. En om het beeld te completeren hebben we ook een klein aantal zakelijk-formele brieven, verzoekjes en kattedelletjes geselecteerd. Het boek als geheel laat zich lezen als een autobiografie die bijna zeventig jaren omspannt. Het oudste document stamt uit de jaren twintig toen Gerhardt op het gymnasium zat, het meest recente dateert uit haar laatste levensfase: zij was toen blind, moeilijk ter been en leed aan achtervolgingswaan. Uit deze periode stammen hartverscheurende brieven waarin los over de bladzijde zwevende letters uitdrukking geven aan het gemis van Marie van der Zeyde, aan de angst voor vermeende belagers en aan wanhopige en vruchteloze pogingen om onderdak te vinden in een klooster. Ze wilde niet naar een rusthuis, waar volgens haar 'de uitzichtloze verveling, ziekte en dood op vilten pantoffels stinkend gepest rondwaren' (brief 502).

U vraagt zich misschien af waar Ben Hosman en ik al die brieven vandaan hebben? Een deel wordt bewaard in de Gerhardt-collecties van het Letterkundig Museum te Den Haag en van het Stads- en Streekarchief in Zutphen. Een niet geringe hoeveelheid hebben wij zelf opgespoord, soms getipt door alerte mede-speurders. Van de brieven die aan Gerhardt werden

geschreven, ontbreekt in de meeste gevallen elk spoor, wat vooral een obstakel was bij het maken van de toelichtende noten.

Een van de eerste dingen die mij opvielen aan Gerhardts brieven was dat ze vaak doorvlochten zijn met prachtig geschreven passage's. Je treft er haarscherpe portretten van volwassenen en kinderen, natuurbeschrijvingen, impressies van kunstwerken, levendige herinneringen en anekdoten, zoals een berichtje aan het Lioba-Klooster in Egmond, om de zusters te bedanken voor de versierde verjaardagstaart die ze voor haar hadden gebakken: 'op 11 Mei 1907 mocht ik mee met mijn vader, die met het veer even naar Woudrichem heen en weer moest. Ad interim zat ik plat in het oevergras, waar zich links een polletje klaver, *rode* klaver, en rechts een mini-kikker ophield, door mij als een nat vogeltje aangeduid. Beide waren gisteren op mijn stuk taart aanwezig' (brief 488).

Heel enthousiasmerend vind ik het taalplezier dat uit veel brieven spreekt. Gerhardt heeft er duidelijk lol in om oude woorden af te stoffen en nieuw leven in te blazen, zoals in een brief uit 1945 over haar vertaling van Vergilius' *Georgica*: 'Ik ken 7 soorten honing en 5 soorten klaver en weet van enter, twenter, pink en hokkeling'. Soms vloeien er zinnen uit haar pen met het ritmische patroon van dichtregels: 'Gisteren nochtans ontrukten wij ons en draafden de Velhorst af' (brief 128); hier hoor je de beide dames op hun stevige schoenen kordaat door het weiland stappen. Ook bedacht ze zelf kernachtige uitspraken met de beeldende kracht van spreekwoorden, waaronder deze twee versies van de moed niet laten zakken: 'duizendpoten en niet versagen', 'de mast omhoog houden en koffie zetten in het vooronder'. Aan het einde van haar brieven stuit je soms op onverwachte afsluitingen: 'wij werken als gekken / om snel te vertrekken', 'dag palet-als-een vlag!' en de naar mijn smaak allermooiste: 'Gegroet, mijn gezonde pol veldkruid; blijf nu sterk en weervast en houd moeder aarde met al je wortels vast'.

Courage! brengt geen spannende onthullingen in de zin van geheime liefdeaffaires of verborgen verslavingen aan gokmachines, sportauto's of sterke drank. Whisky, sherry en sigaretten komen wel voor, maar dan alleen in beschrijvingen van het leven van anderen. Nee, *Courage!* toont ons een zeer spannende persoonlijkheid; een rijk geschakeerd en radikaal karakter dat bijna voortdurend onder hoogspanning stond. Meer dan eens is Ida Gerhardt in haar brieven hard, verbitterd en verongelijkt. Deze passage's gaan vaak over haar naaste familie, over recensenten die negatieve besprekingen publiceerden of helemaal niks schreven, en over een bijbelvertaler die zich op haar terrein waagde. In haar verbeterde strijd tegen de laatste zocht ze zelfs de hulp van Gerrit Komrij, die ze eigenlijk niet kon luchten, maar voor de gelegenheid van munitie voorzag voor een badinerende column op de achterpagina van de NRC.

Het zal u niet verbazen dat er in *Courage!* frequent wordt gesproken over de gespannen relatie die Gerhardt onderhield met haar moeder. Zij verdiept zich met regelmaat in de relatie moeder-kind en schrijft met bewondering en jaloezie over vrouwen die de titel

‘moeder’ volgens haar wel verdienen, zoals de moeder van Henk van Ulsen over wie zij in een brief aan Huub Oosterhuis schrijft: ‘Zijn moeder zou Hitler, als die haar zoon had bedreigd, stellig verslagen hebben. Jammer dat hij haar de kans niet gaf; mogelijk had zij hem aan een ketting door Kampen gesleept’. Maar ook Gerhardts beide zussen en haar vader, die meestal waardering en lof ten deel valt, worden soms onbarmhartig getekend: (brief 158) ‘Mijn naaste familie heeft, vzw. ik mijn herinneringen kan nagaan, steeds in stilte gehoopt dat ik niet meer zou schrijven. Truus omdat zij jaloez was, mijn Vader en jongste zuster omdat zij Truus vreesden. Zij hebben ook, bewust of onbewust, *niets* onbeproefd gelaten om die hoop te realiseren.’

Gerhardt houdt niet op haar gram te spuwen over Adriaan Roland Holst en Kees Fens. De eerste verwijt ze dat hij in persoonlijke brieven nadrukkelijk zijn waardering had uitgesproken over haar vroege dichtwerk, maar dat oordeel nooit had willen publiceren, terwijl hij zelf toch zo rijk bedeed was met literaire roem en materiele weelde. Bijna dertig jaar later, in 1972, heeft deze emotie nog niets aan kracht ingeboet. Ze vraagt hem zich voor te stellen dat de rollen omgedraaid waren: ‘Ik zou voorbijrijden, voorzien van een goede ijsstok, terwijl iemand in een wak lag en, zeer duidelijk te horen, mij om hulp riep. Na vele jaren releveert hij *dat feit* en zegt er (door de herinnering geëmotioneerd) bij: “daar reed je, warm gekleed, in de zon, met een ijsstok die je maar even had uit te steken -- en je reed door”’. Roland Holst heeft overigens verschillende keren geprobeerd een en ander uit te praten, maar uiteindelijk heeft Gerhardt hem geschreven dat ze niets zag in een ontmoeting. Aan een vriendin liet ze weten dat ze bang was dat zo’n gesprek toch maar zou uitlopen op societygebabbel.

Gerhardts uitspraken over Kees Fens hebben mij ronduit geschokt. Zijn negatieve recensie op *De hand van de dichter* en deels ongunstige bespreking van haar dichtbundel *Vijf vuurstenen* kon zij dermate slecht incasseren, dat ze straal vergat dat Fens eerder zeer waardierend over haar werk had geschreven. Dat de vertaling van de Psalmen (een boek waarvan in de eerste vijf weken na verschijnen maar liefst 15.000 exemplaren over de toonbank gingen) door de Katholieke Bijbelstichting werd uitgegeven en in de Willibrord-editie werd opgenomen, was mede aan zijn inspanningen te danken. Maar vanaf 1974 heeft hij voor Gerhardt totaal afgedaan, wordt in brieven steeds opnieuw van ‘mauvaise foi’ beschuldigd en zelfs met een NSB-er vergeleken. Als Johan Polak, die Fens op haar uitdrukkelijk verzoek te spreken vraagt, niet doortastend genoeg optreedt, neemt ze op subtiele wijze wraak door haar geliefde uitgever geen persoonlijke brieven meer te schrijven. Ik denk soms dat de paranoia die op hoge leeftijd zo duidelijk aan het licht trad, zich hier al aankondigde.

Een andere dimensie van de felle en vasthoudende kant van haar karakter tonen ons de brieven waarin ze haar verontrusting uit over de aantasting van de natuur. In 1989 heeft ze zelfs een brief gestuurd aan koningin Beatrix met het verzoek om de verwoesting van een stuk

polderland in de buurt van Leiden tegen te houden. Het diplomatieke antwoord van de koningin is ook in *Courage!* afgedrukt. Maar al in de jaren veertig, toen milieubescherming nog geen belangrijk maatschappelijk en politiek thema was, vocht zij voor het behoud van een stuk natuur nabij Kampen. In een brief uit 1949 aan de uitgeefster Mea Nijland-Verwey meldt zij hierover: 'Men kan evengoed een mes door de Nachtwacht van Rembrandt halen als het stadsvuil storten in de eeuwenoude kolken, waar Avercamp en Voerman werkten. En als men een terrein wil opspuiten, doe het dan niet in de broedtijd, zoodat tallooze en tallooze van de zeldzaamste vogels sterven als ratten.' Decennia later, in een brief uit 1971 aan de kunstenares Jeanne Bieruma Oosting, denkt ze nog steeds terug aan het verdwenen natuurschoon: 'voor en aler ook dat landschap werd verpest, zag ik -12 jaar lang- in Kampen de terugkeer der trekvogels. Wolken grutto's en tureluurs: als regenbuiën, als bijenzwermen. En dan zelf in een schuilplaats tussen de uiterwaarden: het altijd weer niet gelovend.'

De meer milde, zachte en inlevende kant van Gerhardts persoonlijkheid komt o.a. naar voren in de brieven aan kinderen en oud-leerlingen uit Kampen en Bilthoven. Tot mijn favoriete brieven behoren de berichten die ze stuurde aan Frans Wytéma, een leerling van de Werkplaats die als jonge student zelf gedichten schreef en deze teksten Gerhardt ter beoordeling toestuurde. Pagina's vol eigen werk van hem heeft ze geduldig van commentaar en suggesties voor verbeteringen voorzien. Naar aanleiding van Wytéma's gedicht '*Stervende haan, brandende takken*' vertelde ze: 'Ik was als kind eens vurig opgewonden, toen er in een plaatselijk krantje stond dat op een hoeve 'de rode haan had gekraaid' omdat kinderen met lucifers speelden. Het beeld vergezelde mij dagen', om dan meteen te vervolgen met commentaar op Wytéma's werk : 'Een vers als 'stad' is er niet uit. Het hinkt op twee gedachten; het is -om met een schildersterm te spreken- met pointillé begonnen en dan wordt het ineens anders. Misschien heb je dit juist bedoeld, maar ik volbreng deze kwartslag òm niet.' En dan te bedenken dat we deze juweeltjes van brieven bijna waren misgelopen door een misverstand over de plek van overdracht: ik stond te ijsberen voor de dichte deur van Wytéma's huis in Zaanwijk, terwijl hij in zijn andere huis wat verderop geduldig op mij zat te wachten. Ik telefoneerde gefrustreerd met het thuisfront dat ik onverrichter zake terugkwam, maar vlak voordat ik op de trein stapte, kwam Wytéma, die inmiddels contact gezocht had met mijn man en hem een persoonsbeschrijving had gevraagd, er met zijn auto aanscheuren en nam mij mee naar het huis waar de brieven en de koffie wachtten.

Onze bloemlezing bestrijkt verschillende aspecten van Gerhardts werkzaamheden als dichteres, waaronder haar contacten met uitgevers en redacties van tijdschriften. Ook hebben we brieven opgenomen waarin zij haar oordeel geeft over het werk van collega-dichters. Aan Gerrit Achterberg laat zij bijvoorbeeld weten dat zijn gedicht 'Wandeling met tante' uit zijn bundel *Vergeetboek* in haar ogen totaal mislukt was [brief 81]: 'Ik wou dat 'Wandeling met Tante' niet bestond. Het vers is niet goed en niet af en daardoor is het voor mijn gevoel

kinderachtig geworden. Zoiets moet een Steinlen zijn, want anders wordt het een caricatuur. Zou je het eens op de korrel willen nemen?’

Een aantal brieven in *Courage!* omvat oudere versies van gepubliceerde gedichten en ook een aantal nooit eerder gepubliceerde verzen, zoals een liefdesgedichtje voor Marie van der Zeyde. Daarnaast herkent de lezer in haar brieven kiemcellen van in een later stadium geschreven gedichten, bijvoorbeeld in een brief uit 1972 aan Jeanne Bieruma Oosting. Vanuit België beschrijft Gerhardt een gebeurtenis die slechts enkele ogenblikken duurde, maar die zich tot in het detail op haar netvlies had vastgezet: ‘We hebben vandaag een immens roggeveld zien stuiven. In misschien een halve minuut was het gebeurd. Een blauwgroene wolk steeg op, nam regenboogkleuren aan, draaide en daalde. Een geur van vers brood woei over. Kievieten schreeuwden - en ineens was het voorbij.’ Ervaring en verwoording keren terug in ‘Briefkaart aan M.’, een kwatrijn uit *De adelaarsvarens*, Gerhardts laatste dichtbundel:

Bericht van hier: de rogge heeft gestoven.

Weer onverwacht, weer elk begrip te boven.

Een wolk van stuifmeel en van zonnegloed;

een geur van brood, warm uit de bakkersoven.

De brieven in *Courage!* zijn chronologisch geordend, maar de opening en afsluiting doorbreken dit patroon. De bloemlezing begint met vier brieven aan Marie van der Zeyde uit de periode 1940-1955, toen beide vrouwen nog niet samenwoonden. Van de talrijke brieven die Gerhardt aan haar geliefde schreef zijn dit de enige die, voor zover wij weten, bewaard zijn gebleven. Zij staan als eerste afgedrukt bij wijze van eerbetoon aan de vrouw over wie Gerhardt in een brief van oktober 1983 aan Ben Hosman schreef: ‘Wij kennen elkaar nu zestig jaar en niets is ‘versleten’, integendeel. Wij waren, denk ik, allebei al lang omgekomen als wij elkaar niet hadden gekend. En de wèrkdagen die wij samen, met veel courage, maken!’ Al bladerend in onze bloemlezing krijgt de lezer een duidelijker beeld van de manier waarop Marie van der Zeyde bijdroeg aan Gerhardts dichtwerk. Een voorbeeldje: over de bundel *Twee uur: de klokken antwoordden elkaar* meldde Gerhardt in 1971 aan Johan Polak: ‘Schreef ik u eigenlijk al dat het titelvers van Mej. v.d. Zeyde is? Na de regel ‘en sloeg de damweg in die stadswaarts voert’ verklaarde ik: ‘de klokken slaan als gekken, ik zit het ding te verknoeien en de verbinding met het laatste gedeelte is al mislukt.’ Zij zat, op de haar eigene wijze, stil te denken en gaf mij toen de verbinding en het titelvers aan.’

Als slotbrief hebben wij een door een getypt bericht opgenomen dat Gerhardt in april 1992 aan vrienden en bekenden liet toesturen met de mededeling dat zij niet meer in staat was haar post te beantwoorden. Deze brief vormt een inhoudelijke afsluiting van het corpus. Er

werd nog wel incidenteel een gedichteerd bericht verstuurd, maar de gestage stroom was stil gevallen. Er staat: 'De post brengt *tientallen* brieven en wanneer de post van Kerstmis eindelijk beantwoord is, wacht de beantwoording van de verjaarspost. Ik kan het niet meer, lieve mensen. **p.s.** Intussen geef ik het zoeken naar een gedeeltelijk weer kunnen zien niet op.' Dit post scriptum lijkt mij een waardige afsluiting voor een dame die het 'Courage!' of 'Goede courage!' waarmee ze bepaalde brieven afsloot hoog in het vaandel voerde. Wat er ook gebeurde, Ida Gerhardt ging door, of zoals ze het zelf onder woorden bracht in het gedicht 'In het schip' uit haar bundel *Het veerhuis*:

't zeil dat omhoog gaat aan de touwen, / als het weer licht en morgen is.'